

*Воропаєва Т.С.,
кандидат психологічних наук,
доцент, старший науковий співробітник
Центру українознавств філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ (1991 – 2011 рр.)

Анотація. В статті аналізуються проблеми самоідентифікації та становлення національної і європейської ідентичності громадян України. Аналізуються результати емпіричного дослідження самоідентифікації громадян України за методикою Беррі. Висвітлюється проблема інтегративного підходу.

Ключові слова: національна і європейська ідентичність, громадяни України, інформаційна безпека.

Актуальність. Проблема завершення націєтворення і формування спільної ідентичності громадян України набуває особливої гостроти й актуальності в сучасних умовах, а її наукове осмислення і конструктивне вирішення диктується нагальними потребами Української держави. Активізація глобалізаційних процесів у світі призводить до прискорення внутрішніх трансформацій в Україні, що вимагає особливо пильної уваги до проблеми завершення націєтворення та формування спільної ідентичності її громадян, адже тільки ті держави, яким вдасться зберегти свою національну ідентичність і конкурентоспроможність, не піддадуться глобалізаційним схемам.

Постановка проблеми. Відомо, що проблема національної ідентичності в зарубіжній науці вивчалась переважно в руслі соціальної і культурної антропології та психології з різних теоретико-методологічних позицій (З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Юнг, Е. Дюркгейм, С. Московичі, Г. Теджфел, Дж. Тернер, С. Страйкер, Г. Кон, В. Коннор, М. Мід, А. Сміт, М. Баррет та ін.). Теоретичний аналіз різних концептуальних підходів до вивчення проблеми національної та європейської ідентичності показує, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації, яка найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї групи) з кимось або чимось. Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, етнізації і виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом певної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової

приналежності тощо. Отже, ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається протягом всього життя людини, її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може йти як у прогресивному, так і у регресивному напрямі, долати кризи ідентичності тощо. Ідентифікація – це процес, включений в цілісну життєдіяльність суб'єкта, нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-сисловою і поведінковою сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями й установками, опосередкований мовою, нормативними, знаковими, символічними, образними, аксіологічними системами культури [1, 61–63].

З другої половини 1980-х років підвищується інтерес вчених з різних країн до проблеми національної ідентичності. Але видані статті й збірники (див. праці Є. Галкіної, Н. Іванової, Н. Корж, Н. Лебедевої, Л. Науменко), а також проведені теоретико-емпіричні дослідження П. Гнатенка і В. Павленко [2], М. Рябчука [3], Я. Грицака [4, 188–197] та багатьох інших вчених не вичерпали проблеми української національної ідентичності. Отже, національна ідентичність громадян України вивчалась у вітчизняній соціогуманітаристиці переважно у філософському, історичному та соціологічному аспектах, без комплексного, міждисциплінарного аналізу емпіричних досліджень, конструктивне застосування якого можливе в рамках інтегративного підходу.

Вивчення інтеграційних процесів у науковій сфері було започатковано Платоном, Аристотелем, Г. Гегелем, І. Кантом, Г. Спенсером, А. Ейнштейном та ін. У 80-90-х роках ХХ ст. Б. Кедров, Е. Маркарян, М. Каган, Н. Депенчук, А. Урсул та інші вчені поглибили поняття «наукова інтеграція» [5], виділяючи різні її форми – від «цементациї» (постання нової наукової дисципліни на базі об'єднання двох наук) та «перетину» (утворення нового наукового напрямку на основі взаємодії кількох наук) до вищої форми інтегративності, коли передбачається тісна взаємодія кількох наук, які всебічно і одночасно вивчають один і той самий

предмет або об'єкт. Отже, потрібно правильно розуміти поняття «інтеграція», «інтегративність» і розрізняти різні рівні інтегративного підходу: комплексування, синтезування, інтегрування [6, 16–30].

Застосування інтегративного підходу при дослідженні становлення української ідентичності передбачає врахування таких теоретико-методологічних засад: 1) системне вивчення процесу становлення і розвитку української ідентичності в контексті етногенетичних, націєтворчих та інформаційних процесів; 2) дослідження української нації як повномасштабної (яка за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські є одночасно і етнічною, і політичною), не розриваючи племінний, етнічний і національний етапи розвитку українства [7, 58–59]; 3) концептуалізація міждисциплінарних узагальнень (історіософських, культурно-антропологічних, етнолінгвістичних, соціально-психологічних, етнополітологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної та горизонтальної інтеграції; 4) вивчення системоутворюючої ролі ноетичного (сислового) виміру процесу ідентифікації суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних); 5) інтегративне вивчення України і українства на основі дослідження різних форм активності української спільноти і української людини (поведінки, діяльності, творчої активності тощо), які забезпечують різноманітні взаємозв'язки українців зі своєю країною; 6) обов'язковий розгляд української ідентичності як динамічної структури, для якої характерний нелінійний і нерівномірний розвиток; 7) врахування того факту, що українці в ході свого історичного розвитку змінили власний етнічний, адже при зміні етнічного народу залишається самим собою, і збереження колективного «Ми» та самоідентичності зумовлюється спадкоємністю історичної пам'яті, етнічної ментальності та свідомості; 8) врахування того, що без завершення процесів націєтворення і без збереження власної ідентичності Україна не буде конкурентоздатною державою у світі; 9) обов'язкове поєднання теоретичних та емпіричних досліджень, що унеможливить продукування неадекватних тверджень про нібито суцільну інтровертованість і меланхолійність українців та про неможливість їхньої однозначної цивілізаційної самоідентифікації; 10) врахування того, що для України властивий синтезуючий тип міжцивілізаційної взаємодії [8]. Інтегративний підхід було застосовано нами при дослідженні української ідентичності в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка («Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» [9, 127–134]; «Трансформація національної ідентичності: історіософські,

культурологічні та соціально-психологічні аспекти» [10, 24–53] та ін.).

Метою даної статті є висвітлення динаміки становлення і розвитку національної та європейської ідентичності громадян України, що досліджувалась в рамках кількох міжнародних наукових проектів Центру українознавства, в яких активну участь брали студенти і аспіранти факультетів психології та соціології, а також філософського факультету. Ці проекти були підтримані Фондом «Відродження», Фондом Фрідріха Еберта, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків. В рамках цих проектів упродовж 1991 – 2011 рр. було досліджено статеву (або гендерну) ідентичність, особистісну; вікову; сімейну; соціально-професійну; майнову; релігійну; етнічну; метаєтнічну; місцеву (локальну); регіональну; національну (або громадянсько-політичну); європейську (або континентальну); планетарну (або загальнолюдську) та пострадянську ідентичність громадян України різних регіонів. Загалом було обстежено 39400 респондентів віком від 18 до 87 років (в 1991 р. було опитано 300 респондентів; в 1992 р. – 400, в 1993 р. – 1200, в 1994 р. – 1250, в 1995 р. – 1250, в 1996 р. – 1500, в 1997 р. – 1500, в 1998 р. – 1500, в 1999 р. – 1500, у 2000 р. – 2500, у 2001 р. – 2500, у 2002 р. – 2000, у 2003 р. – 2000, у 2004 р. – 2500, у 2005 р. – 2500, у 2006 р. – 2500, у 2007 р. – 2500, у 2008 р. – 2500, у 2009 р. – 2500, у 2010 р. – 2500, у 2011 р. – 2500). Для вивчення трансформації різних видів ідентичності ми використали методикку М. Куна – Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптовану методикку «Шкала вимірювання ідентичності» М. Сінерелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки.

Виклад матеріалу. Застосування інтегративного підходу дозволило виявити досить цікаві трансформації: 1) в 1991 – 1994 рр. пострадянська ідентичність займала перші місця (з 1-го по 5-ге), але її відрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався; 2) упродовж 1994 – 2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалась (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність продовжує займати досить високі позиції);

3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найбільш активне зростання було помічено у росіян, українців, кримських татар, євреїв); 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Іоанна Павла II в Україну), а починаючи з 2004 – 2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентичності «християнин» і «християнка»; 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність практично не змінилась; 6) європейська ідентичність спочатку займала передостанні місця, але, починаючи з 1998 – 1999 рр., її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 7) найбільш стрімко зростає європейська ідентичність у мешканців великих міст; 8) національна (або громадянсько-політична) ідентичність була законсервована упродовж 1991 – 1993 рр. у всіх групах, але починаючи з 1994 – 1995 рр. вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступове зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин (передусім, в групі етнічних поляків та кримських татар) простежується у 1997 – 1999 та 2004 – 2008 рр.; 9) престижність національної (або громадянсько-політичної) ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України; 10) найбільш відчутних трансформацій зазнала етнічна та національна (або громадянсько-політична) ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на Заході і в Центрі України; 11) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні й Сході України спостерігалась тенденція до зростання європейської та національної (або громадянсько-політичної) ідентичності (у 2010-2011 роках це зростання припинилось); 12) у етнічних українців, вірмен, білорусів та молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгічні настрої стосовно радянської ідентичності; але у цих самих груп на Заході України на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) в 2004 – 2008 рр. стабілізувались емпіричні показники етнічної ідентичності як в групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) в групі національних меншин у 2006 – 2007 рр. виросло

значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже у всіх розвинутих країнах світу регіональна ідентичність громадян розглядається як субнаціональна); 15) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності як в групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2011 р. не втрачала своєї значущості для громадян України, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві.

Проведене дослідження дозволило простежити динаміку змін національної та європейської ідентичності громадян України в 1991–2011 рр. (див. таблицю 1).

Проведені нами теоретико-емпіричні дослідження показали, що ідентифікаційні матриці двох груп громадян України суттєво відрізняються: для представників групи «В» (респонденти з розвинутою європейською і високою національною ідентичністю) характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів та вищий рівень патріотизму, ніж для представників групи «Н» (респонденти з домінуючою пострадянською і низькою європейською та національною ідентичністю). У представників групи «В» і групи «Н» були виявлені чотири типи етнічної ідентичності (за типологією Беррі [11]): а) моноетнічна ідентичність з власною етнічною групою (відповідно – 71% і 24%); б) змінена ідентичність, яка сформувалась на основі самоідентифікації з чужою етнічною групою (відповідно – 5% і 36%); в) біетнічна ідентичність (19% і 6%); г) маргінальна етнічна ідентичність (5% і 34%) [12]. При цьому чужа етнічна група розцінюється як така, що має більш високий економічний і соціальний статус, ніж власна (цей феномен пояснюється прагненням індивіда інтегруватися в домінуючу групу і таким чином одержати позитивний соціальний статус).

Було з'ясовано, що смислове поле національної та європейської ідентичності респондентів з високим та низьким рівнем цих форм ідентичності суттєво відрізняється: для представників групи «В» (в яку переважно входять особи з моноетнічною і біетнічною ідентичністю) характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів, де домінують екзистенційні та

Таблиця 1

Рівень розвитку національної та європейської ідентичності	Національна ідентичність			Європейська ідентичність		
	1991 рік	2001 рік	2011 рік	1991 рік	2001 рік	2011 рік
Високий	26%	25%	21%	24%	30%	27%
Середній	56%	48%	40%	49%	47%	38%
Низький	18%	27%	39%	27%	23%	35%

самореалізаційні смисли, ніж для представників групи «Н» (в яку переважно входять особи з маргінальною і зміненою етнічною ідентичністю), де домінують гедоністичні й статусні смисли. Було з'ясовано також, що кількість респондентів, які дивляться переважно російські телеканали, суттєво відрізняються у цих двох групах: в групі «В» таких осіб лише 8%, а в групі «Н» таких осіб — 72%. Отже, деструктивний інформаційний тиск з боку Російської Федерації негативно впливає передусім на осіб з маргінальною і зміненою етнічною ідентичністю, заважаючи повноцінному формуванню європейської та національної ідентичності громадян України.

Висновки. Найбільш прийнятною для громадян України є національна ідентичність громадянсько-політичного типу, яка може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей — класовою, релігійною, етнічною, професійною тощо. Така національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірною, адже вона охоплює, але не скасовує етнічну, мовну, релігійну, регіональну, професійну, класову, вікову, статеву та інші ідентичності. Таким чином, для повноцінного розвитку національної та європейської ідентичності громадян України необхідно захистити український інформаційний простір; забезпечити інформаційно-психологічну безпеку українських громадян; підняти на більш високий рівень політичну культуру населення України; подолати соціально-психологічні стереотипи утопічного і тоталітарного походження та комплекс національної неповноцінності; розширити базу демократичних сил; досягти стану незворотності державотворчих процесів і стабілізації політичного й соціально-економічного життя; довести до логічного кінця незавершений процес консолідації української нації в єдиний соціально-політичний організм (на противагу посиленню регіональної сегментації країни); виховувати національно свідомих громадян і духовно сконсолідувати громадян України на основі європейських ідеалів, базових цінностей та української національної ідеї.

Перспективи подальших розвідок. Наступні наші дослідження будуть присвячені питанням розробки і впровадження політики ідентичності в Україні.

Література:

1. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — К. : Арт-Пресс, 1999. — 466 с.
2. Воропаева Т. Специфика самоидентификации этнических украинцев на Півдні України / Т. Воропаева // Проблеми національно-культурної самоидентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. Матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р. — Одеса : Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. — С. 61-65.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 365 с.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есе / Я. Грицак. — К. : Критика, 2004. — С. 188-197.
5. Урсул А. Д. Философия и интегративно-общенаучные процессы / А. Д. Урсул. — М. : Наука, 1981. — 367 с.
6. Федосеев П. Н. Философия и интеграция знания / П. Н. Федосеев // Вопр. философии. — 1987. — №7. — С. 16-30.
7. Krejci J. Ethnic and Political Nations in Europe / J. Krejci, V. Velimsky. — New York, 1981. — P. 58—59.
8. Воропаева Т. С. Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине: социально-психологические аспекты / Т. С. Воропаева // Личность в межкультурном пространстве. — Ч. 1. — М. : РУДН, 2008. — С. 23-28.
9. Піскун В. Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження / В. Піскун, Т. Воропаева // Українознавство. Календар-щорічник — 2004. — К. : Українська видавнича спілка, 2003. — С. 127-134.
10. Сергійчук В. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти / В. Сергійчук, В. Піскун, Т. Воропаева // Фундаментальні орієнтири науки. — К. : Фонд фундаментальних досліджень, 2005. — С. 24-53.
11. Berry J.W. Cross-cultural psychology: Research and applications / J.W. Berry, Y. H. Poortinga, M. H. Segall, P. R. Dasen. — Cambridge : Cambridge University Press, 1992. — P. 44-62.
12. Воропаева Т. Українська діаспора та громадяни України: етнопсихологічні особливості / Т. Воропаева, С. Іванченко, О. Садовська // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. — К. : Українська видавнича спілка, 2004. — С. 144-153.

Воропаева Т.С. Динамика становления национальной и европейской идентичности граждан Украины: теоретико-эмпирические аспекты (1991 – 2011 гг.). — Стаття.

Аннотация. В статье анализируются проблемы самоидентификации и становления национальной и европейской идентичности граждан Украины. Анализируются результаты эмпирического изучения самоидентификации граждан Украины по методике Берри. Рассматривается проблема интегративного подхода.

Ключевые слова: национальная и европейская идентичность, граждане Украины, информационная безопасность.

Voropaeva T.S. Dynamic of formation of the national and European identity of the citizens of Ukraine: theoretical and empirical aspects (1991 – 2011). — Article.

Summary. The article analyses problems of the self-identification and development of the national and European identity of the citizens of Ukraine. Results of the empirical research of the self-identification of the citizens of Ukraine are analyzed with the use of Berry methods are analyzed. The problem of the integrative approach is considered.

Key words: national and European identity, citizens of Ukraine, information safety.